

VA'Z-HADİS İLİŞKİLERİ AÇISINDAN GÜNÜMÜZ VÂİZLERİ İLE İLGİLİ BİR İNCELEME

Yrd. Doç. Dr. Mahmut YEŞİL*

İnsanın ferdî ve sosyal hayatını düzenleyen, diğer insanlarla münasebetlerinde ve yöneldiği çalışma alanlarında başarılı olmasını sağlayan en önemli faktör eğitimidir. Yeterli bir eğitim sürecinden geçmemiş kişilerin "başarılı birer insan" olmaları mümkün değildir. Ferdin ihtiyaç duyduğu eğitim alanlarından birisi de Din Eğitimi'dir.

İnsanın eğitiminde, örgün eğitim kurumlarının yanında, yaygın eğitim müesseseleri de önemli görevler yapmaktadır. Yaygın din eğitimi, "örgün eğitim kurumlarında verilen din eğitim ve öğretiminin dışında, halkı dînî konularda aydınlatmak üzere değişik mekânlarda yapılan etkinliklerdir."⁽¹⁾ Yaygın din eğitiminin gerçekleştirildiği en önemli mekân ise câmilerdir.

Câmi, Hz. Peygamberden günümüze, farklı çalışmaların yürütüldüğü bir yer olmuştur. Kur'an eğitim ve öğretimi, çeşitli bilim dallarıyla ilgili ders halkaları, va'z ve hutbe, câmide yürütülen eğitim-öğretim çalışmaları arasında yer alır.⁽²⁾

Bu çalışmada, yaygın din eğitimi müesseselerinden birisi olan vâizlik ve vâizlerin hadisle irtibatı incelenecektir. Makalenin ilk bölümünde va'zın önemi üzerinde durulacak, ikinci bölümde ise va'z-hadis ilişkileri ele alınacaktır.

I-Va'zın Önemi:

A- Âyet ve Hadislerde Va'z:

Va'z, öğüt vermek, nasihat etmek, yapılan işlerin muhtemel sonuçlarını anlatarak uyarmak, iyiliğe özendirmek⁽³⁾ demektir.

Kur'an'da, bu anlamı ifade eden, aynı veya farklı kelimeler yer almaktadır. "Bu Kur'an bütün insanlığa bir açıklamadır. Takva sahipleri için de bir hidâyet ve bir öğüttür."⁽⁴⁾ Âyette, Kur'an-ı Kerim'in çok önemli üç özelliğine işaret

* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

(1) Bulut, Mehmet. Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimi Görevi, 114

(2) Câmînin çeşitli fonksiyonları için bkz. Önkal, Ahmet - Bozkurt, Nebi, Câmi, DİA, VII, 46-55

(3) Bkz. İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab, VII, 446; Âsım Efendi, Kâmus Tercümesi, III, 178

edilmektedir: Beyân, hidâyet ve öğüt. "Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor"⁽⁴⁾ âyetinde Allah'ın kullarına öğüt vermesi ifade edilirken, aşağıdaki ayetler, Hz. Peygambere öğüt verme görevini yüklemekte ve nasihatın önemini açıkça ortaya koymaktadır. "Onlar, Allah'ın kalplerindekini bildiği kimselerdir. Onlara aldırma. Kendilerine öğüt ver ve onlara kendileri hakkında tesirli söz söyle."⁽⁶⁾ "Sen yine de öğüt ver. Çünkü öğüt, mü'minlere fayda verir"⁽⁷⁾ "O halde Rasûlüm öğüt ver. Çünkü sen ancak öğüt vericisin."⁽⁸⁾

Hz.Peygamber s.a., Kur'an ayetlerinin anlaşılması ve uygulanması konusunda inananların en büyük yardımcısıdır. Yaşayışıyla da bütün insanlara örnek olmuştur.⁽⁹⁾ O, uygun yer ve zamanlarda sahabeye va'z ediyor, öğüt veriyordu.⁽¹⁰⁾

İnsan, psikolojik yapı itibariyle, nasihata muhtaçtır. Fertlerin samimî olarak, birbirlerine öğüt vermeleri, yanlışların giderilmesinde önemli hizmetler ifâ eder. Peygamberimiz s.a. "Din nasihatten ibarettir"⁽¹¹⁾ buyurmuştur. Nasihat; "samimî olmak"⁽¹²⁾, "bütün müslümanlara samimî davranmaktır."⁽¹³⁾

B. Fert ve Toplum Eğitimi Açısından Va'z:

Va'z, câmilerde icra edilen bir yaygın eğitim aracıdır. Özellikle, bayramlarda ve cuma günleri, büyük kalabalıklar, hiçbir zorlama olmaksızın ve ayrı bir davetiyeye de gerek duymadan câmiye akın ederler. Cemaat dediğimiz bu kalabalık çok önemli bir potansiyel oluşturmaktadır. Eğer câmide tesirli bir vâiz konuşuyor, etkili bir hatib de hutbe irad ediyorsa o gün câmiye gelenler çok şey öğrenerek döneceklerdir.

Va'z; "câmilerde veya topluca ibadet yapılan yerlerde toplumu din konusunda aydınlatmak amacıyla yapılan dini öğüt"⁽¹⁴⁾ diye tarif edilmektedir.

(4) Âl-i İmran, 3/138; Ayrıca bkz., Bakara, 2/6; Mâide, 5/46; A'raf, 7/145

(5) Nisâ, 4/58

(6) Nisâ, 4/63

(7) Zâriyât, 51/55

(8) Ğâşiye, 88/21

(9) Ahzab. 33/21

(10) Buhârî, 'İdeyn, 6; Nesâî, Salatü'l-'İdeyn, 19. Hz.Peygamber'in va'zındaki unsurlar için bkz. Yeşil, Mahmut, Va'z Edebiyatında Kullanılan Hadisler ve Değerleri, 37

(11) Müslim, İman, 42

(12) İbnü'l-Esîr, en-Nihâye, V, 63

(13) Miras, Kâmil, Tecrid Tercemesi, VI, 474

(14) D.İ.B. Merkez ve Taşra Teşkilâtı Görev ve Çalışma Yönergeleri, 54

Va'zı dinleyenler bilmediklerini öğrenir ve hatalarını düzeltme imkânı bulurlar. Bu sebeple va'z, yaygın dinî eğitim açısından çok büyük önem arz etmektedir.

II. Va'z-Hadis İlişkileri:

Va'zın en önemli iki malzemesi, âyetler ve hadislerdir. Bir va'zın âyet ve hadisten müstağni olması düşünülmemeyeceği için de va'z-hadis münasebetleri her dönemde gündemde olmuş ve konuşulmuş bir meseledir. Bu itibarla Hz. Peygamber s.a. gününden itibaren va'zlarda kullanılan hadislerin değeri üzerinde durmak gerekecektir.

A. Konuya Tarihî Süreç İçinde Genel Bir Bakış:

Va'zın tarihçesi, İslâm öncesi döneme kadar uzanmaktadır. Kuss b. Saïde bunun en güzel örneklerinden biridir. ⁽¹⁵⁾

Hz. Peygamber s.a. namazlardan sonra mescidde veya gerekli gördüğü yer ve zamanlarda va'z u nasihatte bulunuyordu. Sahabeden de va'zedenler vardı. Hatta Efendimizin bir vâizi dinlediğini görüyoruz. ⁽¹⁶⁾ Ancak, va'zın yaygın hale gelmesi, kıssacı vâizlerin ortaya çıkması hicrî birinci asrın sonlarına doğru gerçekleşmiştir.

Konu, hadis naklederken dikkat edilecek kaideler ve rivayet keyfiyeti ile yakından ilgilidir. Sahabe döneminde hadis rivayetinde gösterilen dikkatin, va'z ve nasihat alanında da kendisini göstermesi tabîdir. Sonraki dönemlerde, kıssacı vâizlerin artması, fitne ile birlikte tefrikanın ve hadis uydurma hareketinin yaygınlaşması, vâizlerin siyâsete bulaşması, va'z-hadis münasebetlerinde olumsuz gelişmelere kapı aralamıştır. ⁽¹⁷⁾

Va'z ve nasihatla zayıf hadislerin kullanılabilmesi kanaati de konumuz açısından önem arz etmektedir. Abdurrahman b. Mehdî(198/812)'nin şöyle dediği nakledilmektedir: "Biz, Rasûlullah s.a. den helal, haram, sünnet ve hükümlerle ilgili bir hadis rivayet edeceğimiz zaman senetlerin tetkikinde çok sıkı davranırdık. Bir hüküm koymayan veya bir hükmü kaldırmayan, amellerin faziletleriyle ilgili bir hadis rivayet edeceğimiz zaman ise senetlerde müsamahalı davranırdık." Süfyân es-Sevrî(161/777), Abdullah b. Mübârek(181/797), Süfyân b. Uyeyne(198/819)'den de bu mânâyı ifade eden sözler nakledilmektedir. Ahmed b. Hanbel(241/855) de bu konuda şöyle demiştir: "Bir hüküm ihtivâ etmeyen rakâik(kalbi yumuşatan şeyler) hadislerinde

(15) Va'zın tarihçesi için bkz. Yeşil, Mahmut, a.g.e., 27-56

(16) İbn Hanbel, V, 261; Ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzî, Kussâs, 29; Heysemî, Mecma', I, 190

(17) Geniş bilgi için bkz. Uğur, Mücteba, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", 305 v.d.

müşamaha gösterilir."⁽¹⁸⁾ Bu sözlerle ifade edilen kanaat, vâizlere hadis naklinde genişlik ve rahatlık sağlamış, zayıf hadisleri kullanma imkânı getirmiştir. Ancak bu görüşü değerlendirirken, o döneme ait bir ıstılah problemine dikkat edilmesi gerekmektedir.

İbn Mehdî ve İbn Hanbel'in kastettiği zayıf hadis tabiri ile hicri üçüncü asrın sonundan itibaren kullanılan zayıf hadis tabiri aynı manayı ifade etmemektedir. Konuyla ilgili değişik görüşler olsa da Tirmizî(279/892) den sonra hadislerin, sahih, hasen ve zayıf şeklinde taksimata tâbi tutulmasının, zayıf teriminin manâsında farklılık meydana getirdiği bir vakaıdır.⁽¹⁹⁾ Bu ihtilafın detayına girmek bu makalenin sınırları içinde pek uygun değildir. Ancak, va'zlarda zayıf, hatta uydurma haberlerin kullanılmasına kadar uzanan hoşgörû zemininde, va'z-hadis ilişkilerindeki olumsuz tavırların gelişmesinde bu kanaatin önemli bir payı olduğunu ifade etmek gerekir.

Va'z-Hadis ilişkilerinde görülen olumsuzluk sebeplerinden birisi de ilme, ilmî çalışmalara ve gerçek ilim sahiplerine yeterli değerin verilmemesidir. İlimin hakim olmadığı yer ve zamanlarda, cehâletin boy göstermesi tabiidir. İbnü'l Cevzî'nin(597/1200) şu sözleri, milâdî 13. asırdan 21. asra uzanan çizgide problemi bahsettiğimiz boyutuyla ortaya koymaktadır. "Eskiden vâizler âlim, fakih kişilerdi. Abdullah b. Ömer(73/692), Ubeyd b. Umeyr'in(68/719) meclisine oturmuş, O'nu dinlemişti. Ömer b. Abdilaziz de(101/719) va'z meclislerine iştirak etmişti. Sonra bu iş önemini kaybetti. Cahiller bu işe sahip çıktılar. Huzur bozuldu. Vâizlerin yanında cahil halk kaldı. Akli başında insanlar onlardan uzaklaştı. Vâizler de ilimle meşgûliyeti bıraktılar. Kıssalara ve cahillerin hoşlandıkları hikayelere yöneldiler. Bunun sonucu olarak va'z konusunda birçok bidatler ortaya çıktı."⁽²⁰⁾

B. Günümüzde Va'z-Hadis Münasebetleri:

Günümüz vâizlerinin hadis bilme, kullanma ve hadislere bakış açısını tesbit konusuna geçmeden önce, Türkiye'de vâizlik müessesesi hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır.⁽²¹⁾

(18) Hatib el-Bağdâdî, Kifâye, 133-134; Suyûtî, Tedrîbu'r-Râvî, I, 298; Ayrıca bkz. İtr, Nureddin, Menhec, 296; Polat, Selahaddin, Hadis Araştırmaları, 122

(19) Konunun geniş bir değerlendirmesi için bkz. Yeşil, Mahmut, a.g.e., 148-153

(20) İbnü'l-Cevzî, Telbîsü İblis, 142

(21) Vâizlerin hadis ilmiyle alakası ile ilgili bir makale için bkz. Cirit, Hasan, "Vâiz ve Kıssacıların Hadis İlmiyle Münasebetleri", Diyanet İlmî Dergi, 36. cilt, 1. sayı, 19-54, Ankara, 2000

1. Türkiye'de Vâizlik Müessesesi:

Bu bölümde vâizlik müessesesi Cumhûriyet döneminden itibaren ele alınacaktır. ⁽²²⁾

"Toplumun din konusunda aydınlatmak" görevi 633 sayılı kanunla Diyanet İşleri Başkanlığına verilmiştir. Başkanlık bu görevi câmi ve câmi dışındaki faaliyetleri ile yerine getirmeye çalışmaktadır. Va'z, toplumu aydınlatma faaliyetinin çok önemli bir bölümünü oluşturmaktadır.

a. Vâizlerin Yetiştirilmesi:

Bilinçli ve verimli bir toplumun inşasında, toplumun dînî yönden aydınlatılmasında çok önemli görevler üstlenecek olan vâizlerin eğitimine, yeterli ve gerekli bir biçimde itina gösterildiğini söylemek mümkün değildir. Herşeyden önce, sadece vâiz yetiştiren bir eğitim kurumu henüz mevcut değildir. 1913 yılında "Medresetül-vâizin" isimli vâiz yetiştiren müessesenin açılması ile başlayan müsbet süreç devam ettirilememiştir.

3 Mart 1924 de "Tevhid-i Tedrîsat" kanunu ile medreseler kaldırılmış, din hizmetlerini görece elemanlar yetiştirmesi için İmam-Hatip Mektepleri, Kur'an Kursları ve bir İlahiyat Fakültesi açılmıştır. Ancak çeşitli sebeplerle 1930 yılında İmam-Hatip Mektepleri, 1933 yılında da İlahiyat Fakültesi kapanmıştır. 1949 yılında Ankara İlahiyat Fakültesi, 1959-1979 yılları arasında Yüksek İslâm Enstitüleri ve 1971 yılında Erzurum İslâmî İlimler Fakültesi açılmış, 1982 yılında Yüksek İslâm Enstitüleri, Fakülteye dönüştürülmüştür. Bu süre zarfında vâizler bu enstitü ve fakülte mezunları arasından tayin edilmiştir. ⁽²³⁾

1976 yılında İstanbul'da Diyanet İşleri Başkanlığı, Haseki Eğitim Merkezini açmış, 1990 yılında da Konya'da Selçuk Eğitim Merkezi faaliyete geçmiştir. Bu iki merkez, vâiz ve müftü yetiştirilmesine tahsis edilmiş, bu iki göreve atanmak için eğitim merkezlerinden mezun olma şartı getirilmiştir. İlahiyat Fakültesi mezunlarının üç yıl ilave eğitim gördüğü bu müesseseselerin kurulması son derece güzel gelişmelerdir. Vâiz ve müftü yetiştiren bu merkezlerde hitabet ve va'z dersinin okutulmaması ⁽²⁴⁾ çok dikkat çekici bir durumdur. Mesleğinin uzmanı vâizlerin yetiştirilebilmesi için, eğitim merkezi programlarının yeniden

(22) Konuyla ilgili olarak bkz. Bayraktar, M. Faruk, Türkiye'de Vâizlik, 37-50

(23) Aydın, Muhammet Şevki, Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme, 107, 109

(24) Bkz. Akşit, Vehbi, Eğitim Merkezleri, 119

ele alınarak, vâizlik için gerekli teorik ve pratik derslerin ilave edilmesi gerekmektedir.⁽²⁵⁾

Eğitim merkezlerinde okutulan hadis derslerine gelince, Haseki Eğitim Merkezi'ne ait çizelgeye göre, iki yılda, ihtisas sınıflarında toplam 288 saat hadis dersi okutulmaktadır. Bunun 48 saati usûl, kalan 240 saati ise metin derslerine aittir.⁽²⁶⁾

Haseki ve Selçuk Eğitim Merkezlerinde aynı öğretim programı uygulanmaktadır. Hadis Usûlü derslerinde, Beykûniyye Şerhi diye bilinen, Abdullah Sirâcüddin'in "Şerhu'l-Manzûmeti'l-Beykûniyye fi Mustalahi'l-Hadîs" isimli kitabı ile Mahmud Tahhan'ın "Usûlüt-Tahrîc ve Dirâsetül-Esânîd" adlı eseri okunmaktadır. Hadis metinleri dersinde ise, Ebû Dâvûd'un "Sünen"i, Seharenpûrî'nin "Bezlül-Mechûd" isimli şerhiyle birlikte okutulmaktadır.⁽²⁷⁾

Eğitim Merkezi programlarının hadis ilimleri açısından da geliştirilmesi gerekmektedir. Hadis ders saatlerinin imkânlar ölçüsünde artırılması faydalı olacaktır. Ayrıca metin derslerinde, farklı kitapların okunması, tahlilî çalışmalara ağırlık verilmesi, vâiz ve müftü adaylarının yetişmelerine müsbet katkı sağlayacaktır.

b. Vâizlerin Sayısı:

Vâizlerin sayısı ile ilgilenmemizin sebebi, bu hayati değeri olan müessesenin yeterli rağbeti görmemesi ve pek çok kadronun boş durmasıdır.

1924-1926 yıllarında "Kürsü Şeyhi" ve "Cuma Vâizi" ünvanlarıyla ilk vâizlik kadrosu tesis edilmiş, 1927 yılından itibaren 459 vâizlik kadrosu bütçe kanununda yer almıştır. 1939 yılında 12 adet "Gezici Vâizlik" kadrosu tahsis edilmiştir. 1984 yılına ait kadro cetvelinden öğrendiğimize göre "Vâiz ve Cezaevi Vâizi" olarak 1029 adet kadro mevcuttur.⁽²⁸⁾

1994 ve 1995 yıllarında 1507 olan vâizlik kadroları, 1996 dan itibaren azalmaya başlamış, 1557, 1487 ve 1998 de 1437 olmuştur. Ancak bu kadroların 903 tanesi münhaldir. 1998 yılında dolu kadro sayısı 534'tür.⁽²⁹⁾ Fiilî görev yapan vâiz sayısı bu rakamın altındadır. Çünkü, vâizlik kadrosunda

(25) Vâiz yetiştirmeye yönelik özel eğitim kurumları teklifi için bkz. Doğan Recâi, "Osmanlı'nın Son Döneminde Yaygın Din Eğitiminde Vaaz ve Vâizlik", 199

(26) Akşit, Vehbi, Eğitim Merkezleri, Ek, E/9

(27) Akşit, Vehbi, a.g.e., 103-107

(28) Aytürk, Nihat. v.d., D.İ.B. Teşkilat Tarihçesi, 1-14 no.lu tablolar.

(29) D.İ.B. 1998 yılı İstatistikleri, 7

bulduğu halde, yurt dışı veya başka bir yerde istihdam edilen görevliler bu sayıya dahildir. Bunun manası şudur: Demek ki Türkiye'de vâizlik kadrolarının üçte ikisinden fazlası boş bulunmaktadır.

Bu manzara, çok ciddi boyutlarda, müstakil araştırmalarla tetkiki gereken bir durumdur.⁽³⁰⁾ Ancak, öncelikle, vâizlerin maddî ve manevî itibarlarının düzeltilmesi gerektiğini ifade edebiliriz. Son yıllarda yapılan cüzî bir iyileştirme, vâizlerin ekonomik durumunu düzeltmeye yetmemiştir. Manevî itibara gelince, âmirler, câmi görevlileri ve cemaat düzleminde birtakım tedbirlerin alınması zarûreti vardır. Her hafta farklı câmilerde görev yapmanın, vâiz-cemaat ilişkilerinde problemler oluşturduğunu ve câmi görevlileri ile vâiz arasındaki alakayı da olumsuz yönde etkilediğini vâizler ifade etmektedirler.

Bir teklifi tekrarlayarak bu bahsi kapatmak istiyoruz. Bu ciddi problemlerin üstesinden gelebilmek için, "Başkanlık, adı ne olursa olsun, yaygın din eğitimi görevini yürütecek, çok iyi organize olmuş bir ana hizmet birimine kavuşmalı ve her türlü irşad faaliyetleri bu birim marifetiyle yürütülmelidir."⁽³¹⁾

2. Günümüz Vâizlerinin Hadis Konusundaki Görüşleri ve Uygulama Problemleri:

a. Vâiz-Hadis İlişkisi:

Vâizin kullandığı malzemeler içinde, en kapsamlı, en önemli ve hatâ ihtimali en yüksek malzeme, hadislerdir. Hz. Peygamber'e Kur'an'ı tebliği yanında O'na açıklama yetkisi de verildiğinden,⁽³²⁾ Kur'an'la ilgili açıklamaların hadislerle dayanması gerekir. Fikhî hükümlerin delilleri arasında Hz. Peygamber'in açıklamaları çok büyük bir yekûn tutmaktadır. Bu itibarla, vâiz, yapacağı izahların pek çoğunda hadislerden istifade etmek zorundadır. Bu durum, vâizin iyi bir hadis kültürü olmasını, yeterli bir hadis birikimine sahip olmasını gerektirir. Eğer vâiz sözünü ettiğimiz hadis bilgi seviyesine sahip değilse, ciddi problemler gündeme gelmektedir. Çünkü, cemaat, büyük ölçüde vâize güvenmektedir. Araştırma fikri ve imkânı da olmadığından, kürsüden duyduğu herşeyi doğru kabul etmektedir. Ona doğru şeyler anlatılırsa, sahih hadisler öğretilirse sağlam bir din kültürü elde edecek, aksi halde, yanlışları doğru olarak öğrenme ile karşı karşıya kalacaktır.

(30) Vâizliğin bu ve başka problemleri için bkz. Bayraktar, M.Faruk, a.g.e., 105 v.d.

(31) Bulut, Mehmet, a.g.m., 128

(32) Nahl, 16/44

Vâiz-hadis irtibâtının önemi ve bu irtibâtın yeterli seviyede olmamasından kaynaklanan olumsuzluklar, araştırmacıları, vâizlerin hadis konusundaki görüşlerini ve hadis birikimlerini tesbite yöneltmiştir.

b. Vâizlerle İlgili Çalışmalar:

"Vâizlerin Ehliyetleri ve Mesleğe Yatkinlıkları Üzerine Deneysel Bir Araştırma"⁽³³⁾ nın 4 ve 11. soruları, vâizlerin hadis bilgilerini ölçmeye yöneliktir.

"Kütüb-i Sitte'den hangilerini başından sonuna kadar mütâlea ettiniz?" şeklindeki 4. soruya; 19 kişi Buhârî'yi, 8 kişi Müslim'i, 1 kişi Tirmizî'yi, 2 kişi de İbn Mâce'yi okudum diye cevap vermiştir. Araştırmacı bu oranın çok düşük olduğunu ifade eder. Onbirinci soru da, "Bir va'zı hazırlarken hangi kitaplara başvuruyorsunuz?" şeklindedir. Bu soruya 45 kişi (% 87) Buhârî, Müslim, Tâc, Terğîb, Riyâzü's-Sâlihîn cevabını vermişlerdir.

"Vâizlerin Yeterlikleri ve Hizmet İçinde Yetiştirilmeleri"⁽³⁴⁾ adını taşıyan yüksek lisans tezinde, "Vâiz Yetiştirme Semineri Programı" geliştirilmiştir. Ayrıca İlahiyat Fakültelerine, vâizlik bölümü açılması teklif edilmektedir.

"Din Görevlilerinin Hadis Birikimi Seviyeleri Üzerine Tecrübî Bir Araştırma"⁽³⁵⁾ adındaki çalışmada, Ankara ve civarındaki câmilere kasete alınan 24 va'z ve hutbe örneği değerlendirilmiştir. Va'z ve hutbelerde kullanılan 88 hadisin yüzde 16'sının uydurma olduğu, din görevlilerinin irşad metodu konusunda yetersiz oldukları belirtilmiştir.

"Vâizlik ve Problemleri" isimli uygulamalı araştırma⁽³⁶⁾, bu konuda yapılmış en kapsamlı çalışmalardan birisidir. Araştırma 1996 yılında 115 vâize uygulanmıştır. Vâizlerle ilgili birçok problem tesbit edilerek, çözüm yolları teklif edilmektedir. Anketin 26. sorusu: "Bir va'z hazırlamak için hangi kaynak eserlere başvuruyorsunuz?" şeklindedir. Bu soruya verilen cevaplar, yukarıdaki deneysel araştırmadaki benzer soruya verilen cevaplarla benzerlik göstermektedir.⁽³⁷⁾

(33) 1977 yılında Bekir Demirkol tarafından yapılmıştır. Bolu Eğitim Merkezi'nde 54 vâize uygulanmış bir anket çalışmasıdır.

(34) Zırh, Hüseyin. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1987

(35) Yılmaz, Recep, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994

(36) Bayraktar, M. Faruk, a.g.e., 103-176

(37) Bayraktar, M. Faruk, a.g.e., 125-127

c-Vâizlerin Hadisle İlgisini Tesbite Yönelik Anket Çalışması ve Değerlendirilmesi:

Yukarıda, vâizlerle ilgili olarak yapılmış dört çalışmaya işaret edilmiştir. 1977, 1987, 1994 ve 1996 yıllarında gerçekleştirilen bu çalışmalarda, problem farklı yönleriyle ele alınmış ve istifade edilebilecek birtakım sonuçlara ulaşılmıştır.

Bu bölümde, vâizlerin hadisle ilgisini tesbite yönelik olarak gerçekleştirdiğimiz anket çalışması ve sonuçları sunulacaktır. Bu çalışmanın diğerlerinden en önemli farkı, sadece hadis alanına yönelik olmasıdır.

1995 yılı Ağustos-Eylül aylarında yapılan araştırmaya, Diyanet İşleri Başkanlığı Bolu Eğitim Merkezi'nde vâizlik seminerine katılan 47 vâiz ile, Konya il ve ilçelerinden 16 vâiz iştirak etmiştir. Uygulanan ve sonuçları değerlendirilen anket formu 63 tanedir. Bu sayı, 1994 yılı istatistiklerine göre, Diyanet İşleri Başkanlığı merkez ve taşra teşkilatında görev yapan 575 vâizin yaklaşık olarak yüzde 11'ini oluşturmaktadır.

c.a. Araştırmanın Amacı

Bu araştırma, vâizlerin hadis kitaplarıyla ilgisini, va'zda kıssa anlatmak konusundaki görüşlerini tesbit etmek, zayıf ve uydurma hadisleri kullanma konusundaki ve umûmî olarak hadis naklindeki tavırlarını ortaya koymak amacıyla gerçekleştirilmiş; sorular bu amaca yönelik olarak düzenlenmiştir.

c.b. Ankete Verilen Cevaplar

İlk soru, kimlik bilgileriyle ilgilidir. Vâizin yaşını, mezun olduğu okulu, vâizlikteki kıdemini ve özel çalışmalarını istemektedir.

Bu soruya verilen cevaplara göre, araştırmaya katılan vâizlerin yüzde 54'ü 31-40 yaş gurubuna dahildir.(34 kişi) Yüzde 17'si 20-30 yaş gurubuna (11 kişi), yüzde 16'sı 41-50 yaş gurubuna (10 kişi) girmektedir. Yüzde 11'i de 50 yaştan yukarıdır.(7 kişi)

Öğrenim durumu açısından, vâizlerin yüzde 30'u (19 kişi) Yüksek İslam Enstitüsü, yüzde 54'ü (34 kişi) İlahiyat Fakültesi, yüzde 5'i (3 kişi) İslami İlimler Fakültesi, yine yüzde 5'i (3 kişi) İmam-Hatip Lisesi, yüzde 3'ü (2 kişi) yurt dışındaki üniversitelerden, yüzde ikisi de (1 kişi) medrese mezunudur.

Vâizlerden 42 tanesinin kıdemi 1-10 yıl, 11 tanesinin kıdemi 11-20 yıl, 6 tanesinin kıdemi ise 21-30 yıldır.

Kimlik bilgileri bölümünde, birer vâiz yaş ve öğrenim durumuyla ilgili soruya, dört vâiz de kıdemle ilgili soruya cevap vermemişlerdir.

Bu sorumuzun özel çalışmalarla ilgili bölümüne verilen cevaplar çok sevindirici ve ümit vericidir. Vâizlerimizin yarından çoğu(yüzde 52) özel çalışma yapmıştır veya devam etmektedir. (33 kişi) Bunlardan 5 tanesi doktora, 16 tanesi de temel İslâm bilimlerinin muhtelif dallarında yüksek lisans yapmıştır. Bir vâiz, "Devlet Lisan Okulu" nda Arapça okumuş, 5 vâiz Diyânet İşleri Başkanlığı "Haseki Eğitim Merkezi"ne, 3 vâiz de "Selçuk Eğitim Merkezi" ne devam etmektedir.

Anketin 2. sorusu, "Evinizde veya işyerinizde bulunan hadislerle ilgili eserler hangileridir" 5. sorusu ise, "Va'zlarınızda kullandığınız hadisleri hangi kaynaklardan alıyorsunuz" şeklindedir. Bu sorular, vâizlerin hadis kültürü ve hadislerle ilgisinin önemli bir boyutunu teşkil eden hadis kitaplarıyla ilgisini tesbite yöneliktir.

Bu sorulara verilen cevapların dökümünde kabarık bir kitap listesi ortaya çıkmıştır. Kitapların tamamını burada zikretmemiz mümkün değildir.

Vâizlerimizin temin edip ilgilendiği kitaplarda ilk sırayı *Nevevî'nin 'Riyâzu's-sâlihîn'* adlı eseri almaktadır. 56 vâiz bu kitabı, bir vâiz de *'Delîlu'l-fâlihîn'* isimli şerhini zikretmiştir. İkinci sırayı ise 31 vâizle **"Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi"** almaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından neşredilmiş olan bu iki hadis kitabına vâizlerimizin çoğunun sahip olması, diyânet yayınları açısından da, vâizler açısından da çok önemlidir.

Yirmi vâiz **kütüb-i sitt**eyi, 8 vâiz **kütüb-i tisa**yı zikretmiştir. Ayrıca, *Buhârî 27, Müslim 25, Ebu Davûd 15, Tirmizî 8, Nesaî 9, İbn Mâce 11, Muvatta ve İbn Hanbel 4'er kere, Dârimî'nin kitabı* ise 3 kere zikredilmiştir.

Bu soruya 31 ve 37 yaşında iki vâizin verdiği cevaplar dikkat çekicidir. Bu vâizler soruya **"Kütüb-i Sitte"** cevabını verdikten sonra, **Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud ve İbn Mâce**'yi saymışlardır. Bu önemli hatanın dikkatsizlik eseri meydana geldiğini tahmin ediyoruz. 57 yaşındaki bir vâizin **"Tenbihu'l-ğâfilîn"** isimli va'z kitabını hadis kitabı olarak zikretmesi ise çok gariptir. Bundan başka, **"Tâc"** 22, **"Râmûzu'l-ehâdis"** 17, **"Terğib ve Terhib"** 15, **"el-Lü'lüü ve'l-mercân"** 13, **"Kütüb-i sitte ve şerhi"** 9, **"Bülûğu'l-merâm"** 8, **"el-Câmiu's-sağîr"** 6, **"Feyzu'l-kadir"** 6, **"Muhtâru'l-ehâdis"** 4, Buhârî'nin şerhlerinden **"Umdetü'l-kârî"** ve **"Fethu'l-bârî"** 4 kere zikredilmiştir. Ayrıca vâizlerin dördü, **"el-Mu'cemu'l-müfehres"**i, üçü **"Mecmau'z-zevâid"**i, üçer tanesi de **"Zübdetü'l-Buhârî"** ve **"40 Hadis"**

kitaplarını zikretmiştir. Bunlar dışında belirtilen kitaplar da istifade edilebilecek birtakım eserlerdir.

Vâizlerin, hadis naklederken gösterdikleri dikkati tesbit için 3. ve 10. sorular sorulmuştur. 3. soru şöyledir: "Va'zınızda hadis naklederken nelere dikkat edersiniz?" Bu soruya 52 vâiz, "Sihhatine, kütüb-i sitte ve benzeri sahih kaynaklarda bulunmasına dikkat ederim" cevâbının vermiştir. 16 vâiz, konuyla ilgili olmasına, üçer vâiz de akla uygun olmasına ve cemâatin ihtiyacı olan konularda olmasına dikkat ederim demişlerdir. Kısa olmasına, tesirli ve çarpıcı olmasına, meşhur olmasına dikkat ettiğini söyleyenler de olmuştur.

Aynı amaca yönelik 10. soru ise şöyledir: "İçindeki hadisleri açısından va'z kitaplarını nasıl değerlendiriyorsunuz?" Dokuz vâizin cevapsız bıraktığı bu soruya, "İçinde zayıf hadisler, uydurma hikâyeler ve isrâiliyyat var, çoğu itimada şâyan değildir, yetersiz buluyorum" diyenlerin sayısı 29 dur. 5 vâiz "Va'z kitabı kullanmıyorum" derken, iki vâiz de kaynağı olmayan kitapları kullanmadığını ifade etmiştir.

8 vâiz, içindeki hadislerin araştırılmasını teklif ederek meseleye ihtiyatla yaklaşmıştır. 4 vâiz "Faydalı buluyorum" derken, ikisi "Müellifine itimad ettiğim için araştırma ihtiyacı hissetmiyorum" cevabını vermiştir.

Vâizlerin zayıf ve uydurma hadisler karşısındaki tavırlarını tesbit için 4, 6 ve 9. sorular sorulmuştur. 4. soruda, halk arasında meşhur iki hadisin sıhhati hakkındaki düşüncelerinden hadise karşı ilgileri ve bu konudaki bilgi birikimleri ölçülmeye çalışılmıştır. Bu hadisler "Ben gizli bir hazine idim..." diye başlayan hadisle "Sen olmasaydın âlemleri yaratmazdım." hadisidir. Soru, "Bu hadislerin sıhhati hakkında ne düşünüyorsunuz?" şeklindedir.

Halkımızın arasında oldukça yaygın ve günümüzde bile kürsü, minber ve ekranlarda tekrarlanan bu hadisler hakkında 7 vâiz susmayı tercih ederken, 8 vâiz bu hadisler hakkında bir araştırması olmadığını söylemiştir. 10 vâiz, "Bazı müellifler hadis olarak zikrediyorlar, sahih olduğunu düşünüyorum" şeklinde cevap vermiştir. 12 vâiz, "Senet yönüyle uydurma olsa da, mânâ yönüyle sahihtir, va'zlarda zikredilebilir" demiştir. 2 vâiz "Mevzû dur", 8 vâiz de "Birinci hadis mevzû, ikincisi zayıftır." demiştir. 4 vâiz sahih kaynaklarda olmadığını işaret etmiştir. 10 vâiz zayıf hadis olduklarını söylemiş, bir vâiz de "Kelâm-ı kibârdır." demiştir.

6. soru, "Fezâil-i a'mâl konularında zayıf hadislerle amel hakkında ne düşünüyorsunuz, uygulamanız nasıldır?" şeklindedir.

Bu soruya 16 vâiz "Amel edilebilir." şeklinde cevap verirken, 7 vâiz teşvik için kullandığını ifade etmiştir. 15 vâiz, âyet ve hadise aykırı değil, zayıflığı da şiddetli değilse kullanılabileceğini belirtmiş, 11 vâiz, bu konuda müsbet düşünmediğini söylemiştir. 9 vâiz, amellerin fazileti konusunda da sahih hadis kullanılması gerektiğine işaret etmiş, 2 vâiz bu soruya cevap vermemiştir. "Amellerin faziletleri konusunda zayıf hadisleri kullanmayı faydalı buluyorum. Hatta mevzu hadisler bile kullanılmalıdır." diyen vâiz sayısı çok şükür ikidir.

Anketimizin 9. sorusu, "Kullandığınız va'z kitapları hangileridir?" şeklindedir. Bu soruya verilen cevaplardan, vâizlerin ciddi eserlerin yanında, küçük risalelere, cep kitaplarına kadar farklı kaynaklardan beslendikleri anlaşılmaktadır.

27 vâiz, va'z kitabı kullanmadıklarını, tefsir ve hadis kaynaklarından konularını kendileri hazırladıklarını ifade etmişlerdir. 13 vâiz "**İhyâ**"dan istifade ettiğini söylemiş, 5 vâiz "**Riyâzu's-sâlihîn**" i, 4 vâiz, "**Kütüb-i sitte**"yi, 8 vâiz "**Elmalılı Tefsiri**" ve diğer tefsirleri zikretmiştir. 5 vâiz "**Tenbihü'l-ğâfilin**", birer kişi "**Dürratu'l-Vâizin**", "**Müzekki'n-nüfus**" ve "**Kimyay-ı seâdet**" isimli kitapları zikretmiştir. İki vâiz, kültür kitapları ve dergilerden yararlandığını belirtmiştir. Listede, "**Tarikat-ı Muhammediyye**", "**Tasavvufî Ahlâk**", "**Risâle-i Nûr Külliyyatı**", "**İlmin Işığında İslâmiyet**", "**Aile Eğitimi**", "**Büyük Günahlar**" gibi kitaplar da yer almaktadır. Bu soruya 2 vâiz cevap vermemiştir.

Cevaplardan, vâizlerin tanıdıkları veya yanlarında buldukları kitapları, va'z için yeteri kadar kullanmadıkları anlaşılmaktadır. Riyâzu's-sâlihîn 50 vâizde varken, 5 kişinin va'zda kullandığını belirtmesi bunun en çarpıcı örneğidir. Anlaşılan bir kısım kitaplar sadece rafları süslemektedir.

Anketin 7. ve 8. soruları vâizlerin kıssa anlatmak konusundaki görüşlerini sormaktadır. 7. soru, "Vâ'zlarınızda kıssa-hikâyeye anlatıyor musunuz, niçin?" şeklindedir. Bu soruya 11 vâiz "Hikâyeye anlatmıyorum" diye cevap verirken, 28 vâiz, ilgi çekmek ve konuyu daha iyi anlatabilmek için kıssa anlattıklarını belirtmişlerdir. 14 vâiz, Kur'an'da örneği olduğu için, Kur'an'dan ve diğer müteber kaynaklardan kıssa anlattıklarını ifade etmişlerdir. 9 vâiz, hikâyeye çok az başvurduğunu söylemiştir. 8. soru: "Size göre, cemaat üzerinde âyet ve hadislerin mi yoksa kıssaların mı daha çok tesiri oluyor?" şeklindedir. Bu soruya, 29 vâiz "âyet ve hadislerin tesiri daha çok" diye cevap vermiş, 20 vâiz de kıssaların daha tesirli olduğunu söylemiştir. 7 vâiz her ikisinin de etkili

olduğu söylemiştir. 4 vâiz ise, eğitimi düşük olan cemaate kıssanın, iyi eğitim görmüş cemaate ise âyet ve hadislerin daha müessir olduğunu ifade etmiştir. Bir vâiz bu soruya cevap vermemiştir.

c.c. Değerlendirme

Araştırmaya katılan 63 vâizin yarısından çoğu genç ve dinamik bir yaş seviyesindedir. Çok büyük bir bölümü fakülte veya muâdili yüksek okul mezunudur. Bu durum vâizlik mesleği açısından sevindiricidir.

Vâizlerden büyük bir bölümünün lisans üstü eğitime yönelmesi, günümüz için de gelecek için de umut verici bir gelişmedir. Çünkü, ilmî çalışmalar; ferdi ve içtimâî problemlerin çözümü, ihtilafların ve farklılıkların giderilebilmesi için mutlaka gereklidir. Lisans üstü çalışmalar münasebetiyle vâizlerin İlähiyat Fakülteleri ile temas etmeleri ve bu vesile ile çeşitli toplantılar ve müzâkerelere katılmaları ayrıca pek çok faydaları beraberinde getirecektir. 52 vâizin, hadis naklederken, sıhhatini ve sahih kaynaklarda yer almasını öne çıkarması doğru bir davranıştır. Ancak, bu hassas tutumun geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması gerekir.

Vâizlerin temin ettikleri kitaplar, umumiyetle faydalı ve muteber eserlerdir. Bu durum, vâizlerin kendilerine gerekli kitapları edinmek hususunda gayretli ve fedakâr olduklarını göstermektedir. Ancak, alınan kitapları okuma konusunda yeterli gayret ve fedakârlığın oluşmadığı verilen cevaplardan anlaşılmaktadır. Lisans üstü çalışma yapan kişilerin az kitap okuması, elindeki kaynakların hepsine müracaat etmemesi bir çelişki oluşturmaktadır. Ancak bu durumun farklı sebepleri olabilir. Bir alanda yoğunlaşan vâizin, sürekli olarak bütün kitaplarıyla meşgul olamaması bu sebepler arasında sayılabilir.

Vâizlere sorulan örnek hadislerle ilgili cevaplarda iki nokta dikkat çekmektedir. Öncelikle, biraz mürekkep yalamış herkesin, hakkında birşeyler duyduğu, okuduğu hadisler hakkında 15 vâizin susması veya bilmediğini söylemesinin sebepleri üzerinde durmak gerekir. Bu durum, bu konuya ve dolayısıyla bu hadislerle ilgi duymamaktan kaynaklanabilir. Ayrıca, toplumun bir kesimindeki farklı kanaatler sebebiyle oluşan psikolojik baskının da, vâizleri, sonuçları gizli tutulacağı önceden belirtilen bir ankete cevap vermemeye sevk etmiş olması düşünülebilir. Ancak, her iki durumda da cesaret ve ilmî nosyon eksikliği kendisini hissettirmektedir.

Bu hadislerle ilgili dikkat çeken ikinci nokta, 12 vâizin bu hadisler hakkında "Sened yönüyle uydurma olsa da mânâ yönüyle sahihtir, va'zlarda zikredilebilir" şeklindeki cevabıdır.

Hadisin senedi, sözün Peygamber s.a. tarafından söylendiğinin tesbitini yapmaktadır. Eğer bir sözü Hz. Peygamber söylememişse o sözün mânâsının sahih olup olmadığını tartışmak, anlamlı bir davranış değildir. Bu itibarla yukarıdaki değerlendirme hadis ilimleri açısından isabet kaydetmemektedir.

Uydurma hadislerin va'zlarda kullanılması fikrine gelince; ilgili bölümde, zayıf hadislerin va'zda kullanılması konusuna temas edilmişti. Hz. Peygamber s.a., vâizlerin dile getireceği her konuda yeteri kadar sahih ve hasen hadis bırakmıştır. Bu bakımdan vâizlerin, dini anlatma konusunda, uydurma ve zayıf hadislere ihtiyacı olduğundan söz edilemez.

Sonuç:

Vâizlik, topluma dini doğru anlatmak konusunda ciddi hizmetler üstlenmiş olan bir müessesedir. Yaygın eğitimin en önemli hizmet vasıtalarından biridir. Bu sebeple, vâizlik ve vâizler önemine uygun bir statüye kavuşturulmalıdır. Vâizlerin maddî ve manevî itibarı yükseltilmeli, yaklaşık üçte ikisi münhal bulunan vâizlik kadrolarının doldurulması için gerekli tedbirler alınmalıdır.

Vâizler hakkında yapılan araştırmalardaki tesbitlerin bir kısmı güzel, sevindirici, ümit vericidir. Bazıları ise, vâizlerin yetiştirilmesinde yeni programların uygulanması ihtiyacını ortaya koymaktadır.

Vâiz ve müftülerin Haseki ve Selçuk Eğitim Merkezi mezunları arasından imtihanla seçilerek tayin edilmesi, vâizlerin yetiştirilmeleri açısından çok olumlu bir gelişmedir. Ancak, eğitim merkezi programları yeniden ele alınarak, hadis ilimleri açısından zenginleştirilmeli, hadislerin anlaşılması ve günümüze aktarılması konusuna ayrıca önem verilmelidir. Eğitim merkezi talebeleri, üç yıllık eğitim-öğretim süresince, vâizlik mesleğine rûhen de hazırlanmalı, bu mesleğe severek ve isteyerek gitmelerini sağlayacak ilmî ve idarî tedbirler alınmalıdır. Bu tedbirlerin başında vâizliğin ekonomik durumunun düzeltilmesi gelmektedir.

Mevcut vâizlerin hizmet içi eğitimleri, üzerinde durulması gereken diğer bir husustur. Vâizler Semineri olarak düzenlenen kısa süreli faaliyetlerin programları da özellikle hadis dersi açısından geliştirilmelidir. Yetkililerin ifadesine göre bu seminerlerde hadis dersi müstakil olarak okutulmamaktadır. "Dînî ve ilmî kaynak eserlerin tanıtılması" ve "Va'z hazırlamada takip edilecek

metod ve örnek va'z konuları" isimli derslerde hadise de temas edilmektedir. Anketlerde de ortaya çıkan birtakım eksikliklerin giderilebilmesi için seminerlerde hadis dersi müstakil olarak ve konunun uzmanları tarafından okutulmalıdır. Çünkü bir vâizin en çok irtibat kurması gereken bilim dalı hadistir.

Vâizler, kürsüden söyledikleri her bir kelimenin dinleyenler üzerindeki tesirini düşünmeli, naklettikleri hadisleri mutlaka sahih ve müteber kaynaklardan almalıdırlar. Vâizlerin eğitimi ile ilgili faaliyetlerin çok önemli bir boyutu, bu ulvî görevi üstlenen kişilerin sürekli kendilerini yetiştirme azim ve gayreti içinde olmalarıdır. Hizmet içi eğitim ve benzeri çalışmalardan müsbet sonuçların alınması bu azim ve gayrete bağlıdır.

BİBLİYOGRAFYA

AKŞİT, Vehbi, İstanbul Haseki ve Konya Selçuk Eğitim Merkezlerindeki Derslerin Program Yönünden Değerlendirilmesi, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1997 (Eğitim Merkezleri)

ÂSİM EFENDİ, Tercüme-i Kâmûsî'l-Muhîr, I-IV, İstanbul, 1887 (Kamus Tercümesi)

AYDIN, Muhammet Şevki, Cumhûriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdâmı, Kayseri, 1996

AYTÜRK, Nihat, v.d., D.İ.B. Teşkilât Tarihçesi (1924-1987), Ankara, 1987

BAYRAKTAR, Mehmet Faruk, Türkiye'de Vâizlik (Tarihçesi ve Problemleri), İstanbul, 1997

DIYANET İşleri Başkanlığı, 1998 yılı İstatistikleri, Ankara, 1999

DIYANET İşleri Başkanlığı, 1997 yılı İstatistikleri, Ankara, 1998

DIYANET İşleri Başkanlığı, 1996 yılı İstatistikleri, Ankara, 1997

DIYANET İşleri Başkanlığı, 1995 yılı İstatistikleri, Ankara, 1996

DIYANET İşleri Başkanlığı Merkez ve Taşra Teşkilâtı Görev ve Çalışma Yönergeleri, Ankara, 1985

BUHÂRİ, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail, El-Câmiu's-Sahîh, I-VII, 2. bs., İstanbul, 1992 (Buhârî)

BULUT, Mehmet, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Eğitimi Görevi", Diyanet İlmî Dergi, 35. cilt, 4. sayı, 113-128, Ankara, 1999

DEMİRKOL, Bekir, "Vâizlerin Ehliyetleri ve Mesleğe Yatkınlıkları Üzerine Deneysel Bir Araştırma", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XXXI, 283-330, Ankara, 1989

- DOĞAN, Recâi, "Osmanlı'nın Son Döneminde Yaygın Din Eğitiminde Vaaz ve Vâizlik", Diyanet İlmî Dergi, 35. cilt, 1. sayı, Ankara, 1999
- HATİB el-Bağdâdî, Ebu Bekr b. Ali, El-Kifâye fî İlmî'r-Rivâye, Beyrut, 1988
- HEYSEMÎ, Nureddin Ali b. Ebî Bekr, Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid, I-X, 2. bs., Beyrut, 1967 (Mecma')
- İTR, Nureddin, Menhecû'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadîs, Dimeşk, 1992
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, Telbîsü İblis, 1.bs., Beyrut, 1983
- _____, Kitabu'l-Kussâs ve'l-Müzekkirin, 1.bs., thk., Muhammed b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut, 1986 (Kussâs)
- İBNÜ'L-ESİR, Mecdüddin Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîsi ve'l-Eser, I-V, thk., Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Beyrut, 1963
- İBN HANBEL, Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, Müsned, I-V, 2. bs., İstanbul, 1992 (İbn Hanbel)
- İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemaluddin b. Mükerrerem, Lisânü'l-Arab, I-XV, Beyrut, trs.
- MİRAS, Kamil, Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, I-XII, 3. bs., Ankara, 1970 (Tecrid Tercemesi)
- MÜSLİM, İbn Haccâc el-Kuşeyrî, el-Câmiu's-Sahîh, I-III, thk. ve tlk., Muhammed Fuad Abdülbâkî, 2. bs., İstanbul, 1992 (Müslim)
- NESÂÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, Sünen, I-VIII, İstanbul, 1981 (Nesâî)
- ÖNKAL Ahmet, BOZKURT Nebi, "Câmi", DİA, VII, 46-55
- POLAT, Selahaddin, Hadis Araştırmaları -Târîh, Usûl, Tenkid, Yorum-, İstanbul, 1997
- SUYÛTÎ, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, Tebrîbu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî, I-II, 2. bs., thk., Abdülvehhâb Abdüllatîf, Beyrut, 1979
- UĞUR, Mücteba, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XXVIII, 291-326, Ankara, 1986
- YEŞİL, Mahmut, Va'z Edebiyatında Kullanılan Hadisler ve Değerleri, S.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 1996
- YILMAZ, Recep, Din Görevlilerinin Hadis Birikimi Seviyeleri Üzerine Tecrübî Bir Araştırma, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994
- ZİRH, Hüseyin, Vâizlerin Yeterlikleri ve Hizmet İçinde Yetiştirilmeleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1987.